

УЎТ: 82-2

ДРАМАТУРГИЯДА ДИАЛОГ- РЕПЛИКАНЫҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ

Жандуллаева Айзада Сулайман кызы

Магистрант

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Палымбетова Малика Жанабаевна

Илимий басшы

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

АННОТАЦИЯ

Макалада карақалпақ әдебиятында драмалық шығармалардың тили асиресе диалог-репликалардын колланылыу озгешелиги К.Алламбергеновтың “Әмир Темир хәм Ер Едиге (Уллы атланыс)” драмасы мысалында кен турде талкыга тартылган. Макалада қахарман характерин ашыуда диалоглардын хызмети мысаллар жардеминде даллилленген.

Kalit sózlar: драма, диалог, реплика, образ, диалог-тартыс, диалог-юмор, диалог-мысқыл, айтыс-диалогы, жубатыў-диалог, характер, конфликт.

Қарақалпақ әдебиятында драмалық шығармалардың тили бойынша айырым илипазларымыз (Т.Алланазаров, Б.Турсынов, Т.Баяндиев, Ф.Өтемуратов, Ә.Сейтбеков, Р.Мәтмуратова х.т.б.) өзиниң макалалары хәм мийнетлеринде айтып өткени менен еле толык изертлеў жумысы алып барылмаған. Прозалық шығармалардағы монолог, диологлар улыўма тил мәселеси С.Баҳадирова, П.Нуржанов, З.Бекбергенова, Ж.Қаниязовалардың бир қатар макалалары хәм изертлеўлери жәрияланды [1]. Бизге бул мийнетлер әсиресе З.Бекбергенованың монографиясы, Ж.Қаниязованың илимий макалалары драмалық шығарманың тилин изертлеўди жобаластырыўда үлкен методикалық қолланба болды.

Драмадағы тийкарғы көркем әмеллердиң бири- диалог. Диалог-сахналық шығармаларда қахарманлардың характерин ашыўшы тийкарғы курал. Драматургияда өнимли қолланылатуғын көркем әмеллердиң және бири бул-реплика. Әдебияттануў терминлери сөзлигинде драмадағы репликаға мынадай анықлама бериледи. Реплика – бул бир сөйлеўши субъект тәрәпинен айтылған сөз бөлеги болып, ол форма тәрәптен шекленбеген (даўыс, сөз, сөз бирикпеси, бир гәп яки бир-бирине байланыслы бир неше гәптен ибарат болыўы мүмкин),

хатте диалог қатнасушыларының биринің жууап ретинде тыныш болып қалыуы (бул жазыуда көбинесе көп ноқат пенен бериледи.)

Диалоглар драматургтің персонажларды сөйлетиуі арқалы оның қай дәрежеде диалог қура алыу шеберлигинде көрсетеди. Диалоглар астарлы, юморлық, күлкі туудыратуғын элементлерге толы болыуы менен қатар терең, философиялық, қахарманлардың бир-бирине кек етип, персонажлардың минез-құлқы, қарама-қарсы персонажлардың қарсы жууаптары тийкарындағы диалогларын көремиз.

Қазақ илимпазы Х.Каримов өз изертлеуінде: «Диалогтың көркем шығармада қолланылуы мақсетін сөз еткенде, бир диалогтың өзінде хәр түрлі функциялардың араласып келеберетуғынын ядта сақлаған жөн. Мысалы, қахарманның характери менен сезимін ашыу мақсетінде қоланылған диалоглардың қайсы түрі болса да сюжетті раужландырып отырады» [2:44] - деген пикирди билдиреди. Хақыйқатында да, драмалық шығармаларда қолланылған диалоглардың мазмуны персонажлардың бир-бирине мұнасибети, конфликттің жүзеге келиуінде жанр талабына сай хәр қыйлы болып келеди.

Сонлықтан, диалог-репликаларды мазмунына қарай хәрқыйлы; кек етиу, астарлы-диалог, уйқасқа қурылған-диалог, диалог-тартыс, диалог-юмор, диалог-мысқыл, айтыс-диалогы, жубатыу-диалог сыяқлы функцияларды атқарады. Бул диалоглар персонажлардың психологиясындағы өзгерислерди, сыртқы орталық пенен қарым-қатнасын, жеке характерін ашып береді.

К.Алламбергеновтың “Әмир Темир хәм Ер Едиге (Уллы атланыс).” драмасында Едиге менен жылқыманнның, Тоқтамыс пенен хаялы Қарашаштың, Едиге менен хаялы Қарақастың, Едиге менен Сатемирдің өз-ара диалоглары берилген. Сондай-ақ, драмада ария-дуэт, ария-триоларыда берилген болып, ол Едиге хәм 2 хаялдың, Тоқтамыс-Кенжембай-Қосназарлардың өз-ара тартысын, сорау-жууабы берилген орынларда персонажлардың характерін ашып берген.

Биринши картинада Тоқтамыстың көзине бинай әмирінде көрмеген Әмир Тарағай хәм оның шопанының өз-ара диалогын еситип қорқыныш сезимлери бийлеп отырған уақтындағы әкинишке толы репликасы бериледи. Усы картинада ғәзепли Тоқтамыс пенен хаялы Қарашаш ханым сөйлесип отырған уақтында, өлпең дауыс пенен жубатыу-диалог репликасы берилген.

Екинши картинада, бир елести көргендей хаулығып турған Едигеге Түкли Азиз бабаның ақыл-мәсләхәт мазмунындағы репликасы берилген.

Бесинши картинада Самарқанд хуқимдары Әмир Темирдің жау қолында кеткен қызы Ақбилек ханшайымды азат еткен Едигенің елге жеңис пенен қайтыу эпизодында Әмир Темирдің шад болыу репликасы бериледи.

Қудайға шүкирим көп бари де аман,

Жеңимпаз киятыр бизлерге таман,
Айтып берейин-ши, хатына қараң,
Кеўилим шад әйлер мына хабардан: [3: 27]

Демек, бул көркем әмел-реплика шығарма қахарманларының өз пикирлерин, руўхый жағдайларын билдириўге хызмет етип тур. Бул драмада, персонаждардың диалог репликалары жақсы берилген. «Бирақ драмада персонаждың хеш кимге қаратылмаған, басқа персонаждарға ямаса шәриятқа қатнасын билдиретуғын қысқа репликалар қолланылмаған. Образларды кеңирек хәм анығырақ ашыўда қысқа репликаның әҳмийети үлкен»-деген профессор Қ.Жәримбетовтың пикирин бизде қуўатлаймыз.

Усы картинада ғәзепли Тоқтамыс пенен хаялы Қарашаш сөйлесип отырған ўақтында, өлпең даўыс пенен түсиндириў, жубатыў-диалог репликасы берилген. Мәселен :

-Өзиң де сол рет сақлық қылмадың,
Едил менен бола турмай, шабазым,
Тиклемекши болып бабаңнын дәнқын,
Абайламай айтып сөзиңниң парқын,
Өзелден аталас Едил-Даш халқын,
Амирине қарсы қойып қайрадың,
-Жүриң, -дейип Самарқандқа саўашқа,
Зәўлим салып аяқ-қолын байладың [3:11-12].

Терең ойға батып отырған Тоқтамысты көрген хаялы Қарашаш ханым оның Едил, Даш халықларының басып алғаны жетпегендей, өз әмири жасайтуғын Самарқандқа өз халқын қарсы қайрап қәте ис қылғанын айтып түсиндиреди. Бул ойсызлықта қылған иси ушын перзентим деп баўырыңа басқан Едиге сениң жаныңды алмастан халықты саған қарсы қайрап, өзи ат белине минип, елден шығып этирапына тәрепдарларын жыйып, қылыш көтермекши деп Тоқтамыстың ислерине түсиндирме берип жубатпақшы болады.

Екинши картинада Едигениң бир елести көргендей хаўлығып турған ремаркасынан соң Түкли Азиз бабаның жол көрсетиў диалог-репликасы берилген.

Тоқтамыс – Суўпы биригип,
Ойранлар елге салажақ,
Хорезм пайтахт каласын,
Темирден тартып алажақ [3:16]

Алтын Орда хуқимдары Тоқтамыстың қылған хәм енди дөнип турған қәўипти Едигеге түсиндирген әкеси Түкли Азиз баба, Едигеге Самарқандқа барып, Әмир Темирден жәрдем сорап, көп әскерлер менен келсе ғана жеңиске

ерисетуғынын, болып отырған ўақыяларды Әмир Темирге Едигеге жәрдем қолын созатуғынлығын айтып Едигеге жол көрсетеди.

Солай етип, драмалық шығарманың жүреги бул диалог болып саналады. Себеби, шығарманың мазмунын, автордың идеясын, персонажлардың характерин ашыўшы бирден-бир қурал бул –диалоглар. Прозалық шығарманы баянлаўлар арқалы, лирикалық шығарманы лирик қаҳарманның ишки монологлары арқалы бериў мүмкин ал, драмалық шығарманы сахнадағы персонажлардың бир-бири менен сәўбетисиз көрсетиў мүмкин емес. Соның ушында диалоглар-драманың жүреги болып есапланады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР: (REFERENCES)

1. Баҳадирова С. Дәўир талабы хәм көркем әдебиат. Проза-88. // Әмиўдәрья. 1989, №6. Нуржанов П. Хәзирги қарақалпақ романы поэтикасы (Композициялық хәм жанрлық –стилик өзгешеликлери). –Н.: Билим. 2008; Хәзирги қарақалпақ романы (сюжет хәм конфликт поэтикасы). –Н.: Билим, 2009. Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы (1980-2010-жыллар). –Н.: Илим, 2016. Қаниязова Ж. Шаўдырбай Сейтовтың «Халқабад» роман-тетрологиясында характер жаратыўда көркем лексикасының әҳмийети. //Әмиўдәрья. 2011, №2.
2. Каримов Х. Қанатты тил. –А.: Санат, 1995. –Б.44
3. Алламбергенов К. Әмир Темир хәм Ер Едиге (Уллы атланыс). Тарийхый-музыкалы драма. - Нөкис: Қарақалпақстан, 2017.